

The Legal and Social Dynamics of Bangladesh's Quota System: From the Liberation War to the 2024 Protests

Hadi Salehi^{1}, Seyed Hossein Sharifi²*

1. Assistant Professor, Department of Public and International Law, Faculty of Law and Political Science, Shiraz University, Shiraz, Iran.

*Corresponding Author: Email: Hadi.Salehi@shirazu.ac.ir

2. PhD Student in Public Law, Department of Public and International Law, Faculty of Law and Political Science, Shiraz University, Shiraz, Iran.

Email: hossein.sh1364@gmail.com

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:

Shahr-e- Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:

Original Research

DOI:

10.48300/jlr.2025.515805.2907

Received:

10 March 2025

Accepted:

10 May 2025

Published:

6 July 2025

A B S T R A C T

The quota system in post-independence Bangladesh (1972) was established to redress historical inequalities and support disadvantaged groups, including freedom fighters, women, and residents of underdeveloped regions. Over time, however, the allocation of 56% of government positions to these groups - particularly the disproportionate benefits granted to descendants of freedom fighters affiliated with the ruling Awami League - became a source of widespread discontent among educated youth. The 2018 and 2024 protests, demanding a quota reduction to 10% and emphasizing meritocracy, revealed profound tensions between restorative justice and administrative efficiency. In 2024, the Supreme Court's annulment of the quota abolition judgment reinstated the previous system, exacerbating political tensions. This decision raised concerns

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

about judicial independence and political influence over the courts. From a legal perspective, the quota system appears to conflict with constitutional equality principles (Articles 19 and 29), though Article 28 permits affirmative action for "disadvantaged classes." However, the extension of quotas to subsequent generations and the ambiguous definitions of "disadvantage" have fostered allegations of reverse discrimination and inefficiency. A comparative analysis with jurisdictions like Nepal and Pakistan demonstrates the necessity of focusing on current socioeconomic criteria. In Bangladesh, the politicization of quotas and their conversion into hereditary benefits tied to the ruling party has eroded trust in the civil service. The government's violent response to protests involved human rights violations. Meanwhile, the student movement, leveraging social media, transformed localized protests into a mass movement that contributed to Prime Minister Sheikh Hasina's 2024 resignation. Structural reforms are essential for equitable governance.

Keywords: Bangladesh Revolution, Quota System, Affirmative Action, Legal Foundations of the Revolution, Comparative Public Law.

Funding:

The author(s) received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Hadi Salehi: Conceptualization, Methodology, Formal Analysis, Investigation, Resources, Data Curation, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Supervision, Project Administration.

Seyed Hossein Sharifi: Formal Analysis, Investigation, Resources.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Salehi, Hadi & Seyed Hossein Sharifi. "The Legal and Social Dynamics of Bangladesh's Quota System: From the Liberation War to the 2024 Protests". *Journal of Legal Research*, 24, no. 62 (July 6, 2025), 215-248.

Extended Abstract

The quota reform movement in Bangladesh, particularly its resurgence in 2024, represents a critical intersection of social discontent and legal structures, revealing deep-seated tensions within the country's sociopolitical fabric. This student-led movement challenged a quota system originally designed to redress historical inequalities but increasingly perceived as institutionalizing injustice and perpetuating systemic discrimination. The movement's evolution, legal battles, and government responses raise fundamental questions about constitutionalism, human rights, and judicial independence in Bangladesh. The system's origins trace to post-independence 1972, aiming to support disadvantaged groups, including war veterans, women, and underdeveloped regions. The initial allocation of up to 80% of government positions sought to address war-induced socioeconomic disparities and ensure representation for marginalized communities. Over time, the system faced mounting criticism, particularly from educated youth who viewed it as institutionalizing discrimination, undermining meritocracy, and impairing civil service efficiency. The allocation of 56% of government jobs to privileged groups - especially descendants of freedom fighters with ruling party connections - fostered perceptions of injustice among ordinary students and job seekers. The 2018 quota reform movement peaked through student protests demanding a reduction to 10% with merit-based allocation, primarily organized through social media.

Government responses combined superficial concessions with organized violence, raising grave human rights concerns. The 2024 Supreme Court ruling nullifying the 2018 abolition order reignited tensions, sparking renewed protests. This article examines these dynamics through three lenses: legal challenges, the judiciary's role, and implications for constitutionalism, human rights, and judicial independence. Bangladesh's constitutional framework - incorporating equality principles, affirmative action, and social justice - has simultaneously justified and challenged the quota system. Articles 19(1), 29(1), and 29(2) guarantee equal rights for all citizens. Critics argue the quota system's group-based discrimination violates these principles. Conversely, Article 28 permits affirmative action for "disadvantaged classes," which proponents cite to justify quotas as tools for marginalized group advancement. They maintain the system rectifies historical injustices by providing opportunities for historically excluded groups. Quotas for freedom fighters' descendants are framed as recognizing their liberation war role while ensuring socioeconomic security.

Opponents counter that the system violates equality principles by establishing group-based preferences that create unequal opportunities. They contend quotas undermine meritocracy and civil service efficiency while discriminating against

non-beneficiaries and fueling resentment. Concerns also exist about quotas becoming tools for political patronage that erode public trust. This study employs a descriptive-analytical methodology to examine the sociopolitical dynamics of Bangladesh's quota movement, particularly focusing on legal challenges, judicial roles, and broader implications for constitutionalism, human rights, and judicial independence. Through a historical-legal analysis of human rights dimensions and societal impacts, it provides a comprehensive understanding of the movement's significance for Bangladesh's ongoing pursuit of equitable governance and social transformation. The examination covers four key areas: (1) historical roots and evolution of the quota system, (2) legal challenges (especially conflicts with equality and affirmative action principles), (3) judicial branch roles, and (4) social consequences (including protest responses and human rights violations). A comparative analysis with South Asian counterparts (Nepal, Pakistan, India) clarifies differing approaches and outcomes. The discussion reveals Bangladesh's post-independence quota system, designed to redress inequalities and support disadvantaged groups, became a source of discontent through its expansion - particularly extending freedom fighter quotas to subsequent generations. Allocating 56% of government positions to quota groups, especially ruling party-affiliated descendants of freedom fighters, has fostered perceptions of injustice and eroded meritocracy. The 2018 and 2024 protests highlighted tensions between initial restorative justice objectives and protesters' demands for administrative efficiency and social justice.

The Supreme Court's 2024 quota reinstatement intensified tensions while raising serious questions about judicial independence and political influence. Legally, the quota system conflicts with constitutional equality principles despite Article 28's affirmative action permission. Ambiguous "disadvantage" definitions and multi-generational quota extensions have encouraged reverse discrimination and administrative inefficiency. Comparative analysis with Nepal and Pakistan demonstrates the superiority of current socioeconomic criteria over hereditary privileges. In Bangladesh, hereditary quota benefits tied to the ruling party have undermined public trust in civil service institutions.

The judiciary's role has been paradoxical - exercising judicial review authority while executive dependence has compromised judicial independence. Court decisions, including the 2024 quota reinstatement, demonstrate a troubling susceptibility to political pressure. The government's violent protest responses involved human rights violations and free speech restrictions, with the 2018 Digital Security Act deployed against dissenters. Conversely, student activists leveraged social media to expand protests into a mass movement that ultimately contributed to Prime Minister Sheikh Hasina's 2024 resignation, demonstrating civil society's power against inequitable structures. Socially, the quota system

has exacerbated identity and ethnic divisions. Bengali identity prioritization and minority marginalization have deepened domestic tensions, necessitating a redefinition of an inclusive national identity. Comparative study reveals that more comprehensive, socioeconomic criteria-based approaches prove more effective elsewhere. In conclusion, Bangladesh's quota system, originally established to redress inequalities, has become a source of sociopolitical tension. Allocating 56% of government positions to specific groups - particularly ruling party-affiliated descendants of freedom fighters - has alienated educated youth.

The 2018 and 2024 protests exposed tensions between restorative justice and meritocracy. The Supreme Court's 2024 reinstatement intensified conflicts while raising judicial independence concerns. Legally, the system conflicts with constitutional equality principles despite permitted affirmative action. Multi-generational quota extensions and ambiguous disadvantage definitions have fostered reverse discrimination and administrative inefficiency. Comparative analysis demonstrates the necessity of current socioeconomic criteria over hereditary privileges. In Bangladesh, hereditary quota transformation has eroded public trust. The judiciary's paradoxical role has compromised independence.

Government crackdowns involved human rights violations, while student activists' social media strategies expanded protests into a government-toppling movement demonstrating civil society's power. Socially, the system has exacerbated identity and ethnic divisions, necessitating an inclusive national identity redefinition. Comparative analysis confirms that more comprehensive approaches prove superior elsewhere. Consequently, Bangladesh requires structural quota system reforms emphasizing transparency, hereditary privilege elimination, and a focus on current socioeconomic criteria. Strengthening judicial independence, guaranteeing human rights, and expanding civic participation are equally vital. The 2024 movement represented an effort to redefine social justice within democratic frameworks. Bangladesh's future success depends on adopting inclusive development approaches.

This Page Intentionally Left Blank

دینامیسم حقوقی و اجتماعی نظام سهمیه‌بندی در بنگلادش، از جنگ آزادی‌بخش تا اعتراضات ۲۰۲۴

هادی صالحی^۱، سید حسین شریفی^۲

۱. استادیار، گروه حقوق عمومی و بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

*نویسنده مسئول: Hadi.Salehi@shirazu.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری حقوق عمومی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

hossein.sh1364@gmail.com

چکیده:

نظام سهمیه‌بندی در بنگلادش پس از استقلال (۱۹۷۲) با هدف جبران نابرابری‌های تاریخی و حمایت از گروه‌های محروم مانند رزمندگان جنگ آزادی، زنان و ساکنان مناطق کمتر توسعه‌یافته ایجاد شد. با گذشت زمان، اختصاص ۵۶ درصد مشاغل دولتی به این گروه‌ها به‌ویژه فرزندان رزمندگان که با حزب حاکم عوامی لیگ مرتبط بودند، به منبع نارضایتی جوانان تحصیل‌کرده تبدیل شد. اعتراضات ۲۰۱۸ و ۲۰۲۴ با شعار کاهش سهمیه به ۱۰ درصد و تأکید بر شایسته‌سالاری، تعارض بین عدالت ترمیمی و کارآمدی اداری را آشکار کرد. دیوان عالی بنگلادش در ۲۰۲۴ با ابطال لغو سهمیه، نظام قبلی را احیا و تنش‌ها را تشدید نمود. این تصمیم، پرسش‌هایی درباره استقلال قضایی و نفوذ سیاسی حاکم بر دادگاه‌ها برانگیخت. از منظر حقوقی، نظام سهمیه با اصول برابری در قانون اساسی (مواد ۱۹ و ۲۹) در تعارض است، اما ماده ۲۸ آن تبعیض مثبت برای «افشار محروم» را مجاز می‌داند. گسترش سهمیه به نسل‌های بعدی رزمندگان و ابهام در

پژوهش‌های حقوقی

نوع مقاله:

پژوهشی

DOI:

10.48300/ijr.2025.515805.2907

تاریخ دریافت:

۲۰ اسفند ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:

۲۰ اردیبهشت ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۱۵ تیر ۱۴۰۴

کپی‌رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهش‌های حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد مراجعه کنید.

تعریف «محرومیت»، به تبعیض معکوس و ناکارآمدی اداری دامن زده است. مقایسه با کشورهایمانند نپال و پاکستان نشان می‌دهد تمرکز بر معیارهای اقتصادی - اجتماعی فعلی به جای امتیازات موروثی، ضروری است. در بنگلادش، اما تبدیل سهمیه به امتیازی موروثی و وابسته به حزب حاکم، اعتماد عمومی به نظام اداری را تضعیف کرده است. واکنش خشونت‌آمیز دولت به اعتراضات، نقض حقوق بشر و محدودیت آزادی بیان را به همراه داشت. جنبش دانشجویی با استفاده از رسانه‌های اجتماعی، اعتراضات را به حرکتی فراگیر تبدیل کرد که در سقوط دولت شیخ حسین (۲۰۲۴) نقش ایفا نمود. در نتیجه، بازنگری ساختاری در نظام سهمیه‌بندی با تأکید بر شفافیت، شایسته‌سالاری و پاسخگویی به نابرابری‌های کنونی، برای دستیابی به عدالت اجتماعی و حکمرانی عادلانه در بنگلادش حیاتی است.

کلیدواژه‌ها:

انقلاب بنگلادش، نظام سهمیه‌بندی، تبعیض مثبت، مبانی حقوقی انقلاب، حقوق عمومی تطبیقی.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

هادی صالحی: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نظارت بر داده‌ها، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش، نظارت، مدیریت پروژه.
سید حسین شریفی: تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

صالحی، هادی و سید حسین شریفی. «دینامیسم حقوقی و اجتماعی نظام سهمیه‌بندی در بنگلادش، از جنگ آزادی‌بخش تا اعتراضات ۲۰۲۴». مجله پژوهش‌های حقوقی، ۲۴، ش. ۶۲ (۱۵ تیر ۱۴۰۴)، ۲۴۸-۲۴۴.

مقدمه

جنبش اصلاح سهمیه^۱ در بنگلادش، به‌ویژه احیای مجدد آن در سال ۲۰۲۴، به‌مثابه نقطه تلاقی اجتناب‌ناپذیری از نارضایتی‌های اجتماعی و ساختارهای حقوقی، تنش‌های عمیقی را که در تاروپود ساختار اجتماعی-سیاسی این کشور ریشه دوانده‌اند، آشکار می‌سازد. این جنبش که با خیزش اعتراضات دانشجویی شعله‌ور شد، نظام سهمیه‌بندی موجود را به چالش کشید؛ سازکاری که در اصل با هدف ترمیم نابرابری‌های تاریخی بنیان گذاشته شد، اما از سوی بسیاری، به‌عنوان منشأ بی‌عدالتی و تبعیض قلمداد شد. مسیر تحول این جنبش، نبردهای حقوقی که به راه انداخته و واکنش حکومت، همگی پرسش‌های اساسی در باب قانون اساسی‌گرایی، حقوق بشر و استقلال قوه قضائیه در بنگلادش را برجسته می‌سازند. ریشه‌های نظام سهمیه‌بندی در بنگلادش به دوران پس از استقلال، در سال ۱۹۷۲ و در دولت شیخ مجیب‌الرحمن^۲ بازمی‌گردد. هدف اولیه، حمایت و ارتقای جایگاه اقشار خاصی از جامعه بود که از دیرباز در معرض بی‌عدالتی و محرومیت قرار داشتند. بدین منظور بخش قابل توجهی، در ابتدا تا سقف ۸۰ درصد، از فرصت‌های شغلی دولتی به رزمندگان جنگ، زنان و ساکنان مناطق کمتر توسعه‌یافته اختصاص یافت. این تبعیض مثبت در نظر داشت تا به نابرابری‌های اجتماعی-اقتصادی برآمده از جنگ آزادی‌بخش بنگلادش (۱۹۷۱) پاسخ داده و از نمایندگی جوامع به حاشیه رانده‌شده اطمینان حاصل نماید. در گذر سال‌ها، جزئیات نظام سهمیه‌بندی دستخوش تغییرات متعددی شده است که بازتابی از پویایی‌های در حال تحول اجتماعی-سیاسی و ادراک‌های نوپدید از عدالت اجتماعی محسوب می‌شوند. در قرن بیست و یکم، نظام سهمیه با انتقادات روزافزونی، به‌ویژه از سوی جوانان تحصیل کرده مواجه گشت. در حالی که مدافعان آن استدلال می‌کردند که این نظام همچنان برای جبران بی‌عدالتی‌های تاریخی و تضمین نمایندگی گروه‌های خاص ضروری است، منتقدان بر این باور بودند که نظام سهمیه، تبعیض را نهادینه ساخته، شایسته‌سالاری را تضعیف نموده و مانع از عملکرد کارآمد بخش دولتی می‌شود. این نظام سهمیه بخش قابل توجهی - ۵۶ درصد - از مشاغل دولتی را به گروه‌های مشخصی اختصاص می‌داد که این امر احساس بی‌عدالتی و نابرابری را در میان دانشجویان عادی و جویندگان کار برانگیخته بود. بیشترین سهمیه به فرزندان جنگ آزادی‌بخش بنگلادش تعلق داشت، گروهی که پیوند نزدیکی با حزب حاکم عوامی لیگ^۳ دارد و همین امر نگرانی‌هایی را در مورد جانبداری سیاسی و تثبیت

1. The Quota Reform Movement

2. Sheikh Mujibur Rahman

3. Awami League

نفوذ حزب در ساختار اداری دولت دامن زده بود.

جنبش اصلاح نظام سهمیه‌بندی در سال ۲۰۱۸ به‌طور چشمگیری اوج گرفت و شاهد اعتراضات گسترده دانشجویی بود که خواستار کاهش سهمیه‌های تخصیص‌یافته بودند. مطالبه اصلی، کاهش سهمیه از ۵۶ درصد به ۱۰ درصد بود که نمایانگر خواسته‌ای برای تأکید بیشتر بر استخدام مبتنی بر شایستگی به شمار می‌رفت. این اعتراضات که بیشتر از طریق پلتفرم‌های رسانه‌های اجتماعی مانند فیس‌بوک سازمان‌دهی و بسیج شده بودند، مشارکت بی‌سابقه‌ای از دانشجویان سراسر کشور را به همراه داشت. پاسخ دولت ترکیبی از امتیازدهی و اقدامات قهرآمیز، از جمله خشونت سازمان‌دهی شده از سوی حکومت و حزب حاکم بود که نگرانی‌های جدی در مورد حقوق بشر و سرکوب مخالفان را برانگیخت.

در سال ۲۰۲۴، این مسئله بار دیگر با حکم دادگاه عالی مبنی بر ابطال بخشنامه دولتی سال ۲۰۱۸ - که نظام سهمیه را ملغی کرده بود - و در نتیجه احیای سهمیه‌های قبلی، مجدداً مطرح شد. این تصمیم قضایی، جنبش اصلاح سهمیه را بار دیگر شعله‌ور ساخت و موج تازه‌ای از اعتراضات و مطالبات برای اصلاحات را به راه انداخت. چالش‌های حقوقی پیش روی نظام سهمیه، نقش دادگاه عالی در شکل‌دهی به مسیر آن و پیامدهای آن برای قانون‌گرایی و استقلال قضایی، همگی به کانون پویایی‌های اجتماعی - حقوقی بنگلادش بدل گشته‌اند.

نظام سهمیه‌بندی در بنگلادش که پس از استقلال این کشور در سال ۱۹۷۲ با هدف جبران نابرابری‌های تاریخی و حمایت از گروه‌های محروم ایجاد شد، به مرور زمان به منبع نارضایتی و تنش‌های اجتماعی تبدیل شده است. این مقاله در پی پاسخگویی به این پرسش است که چگونه پویایی‌های حقوقی و اجتماعی در بنگلادش، نظام سهمیه‌بندی را از ابزاری برای عدالت ترمیمی به منبعی برای بی‌عدالتی و تنش تبدیل کرده است؟

برای پاسخ به این پرسش، مقاله حاضر به بررسی ابعاد مختلف این موضوع می‌پردازد. ابتدا ریشه‌های تاریخی و تحولات نظام سهمیه‌بندی در بنگلادش مورد بررسی قرار می‌گیرد. سپس چالش‌های حقوقی این نظام، به‌ویژه تعارض آن با اصول برابری و تبعیض مثبت در قانون اساسی تحلیل می‌شود. در ادامه نقش قوه قضائیه بنگلادش در مواجهه با این چالش‌ها و تأثیر آن بر استقلال قضایی مورد بحث قرار می‌گیرد. در نهایت پیامدهای اجتماعی نظام سهمیه‌بندی، از جمله واکنش‌های اعتراضی، نقض حقوق بشر و تأثیر آن بر هویت ملی، مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

این مقاله با بهره‌گیری از روش توصیفی - تحلیلی به بررسی پویایی‌های اجتماعی - حقوقی جنبش

سه‌میه در بنگلادش، با تمرکز ویژه بر چالش‌های حقوقی نظام سه‌میه، نقش دادگاه عالی و پیامدهای گسترده‌تر آن برای قانون اساسی‌گرایی، حقوق بشر و استقلال قضایی می‌پردازد و با تحلیل زمینه حقوقی و تاریخی، ابعاد حقوق بشری و تأثیرات آن بر جامعه و هویت ملی، در پی ارائه درکی جامع از اهمیت جنبش سه‌میه در راستای تلاش مستمر بنگلادش برای دستیابی به حکمرانی عادلانه و تحول اجتماعی است.

۱- زمینه تاریخی و حقوقی نظام سه‌میه‌بندی در بنگلادش

نظام سه‌میه‌بندی در بنگلادش، پیشینه‌ای تاریخی هم‌زاد با استقلال و پیامدهای جنگ آزادی‌بخش ۱۹۷۱ دارد و در طول زمان، از طریق اصلاحات قانونی و تفسیرهای قضایی، مسیری پرفرازونشیب را پیموده است. درک این بستر تاریخی و حقوقی برای شناخت پویایی‌های اجتماعی - حقوقی جنبش اصلاح سه‌میه، امری ضروری است.

۱-۱- سیر تحول نظام تخصیص سه‌میه

آغاز نظام تخصیص به سال ۱۹۷۲ بازمی‌گردد، زمانی که بنگلادش نوپا به رهبری شیخ مجیب‌الرحمن از طریق صدور یک فرمان اجرایی، نظام سه‌میه را بنیان نهاد.^۴ هدف از این اقدام، پاسخگویی به نیازهای فوری ملتی جنگ‌زده و فراهم آوردن فرصت‌هایی برای آسیب‌دیدگان جنگ بود. در آن زمان ۸۰ درصد از مشاغل دولتی به گروه‌های خاصی اختصاص یافت؛ رزمندگان جنگ آزادی (۳۰ درصد)، زنان (۱۰ درصد) و افراد مناطق کمتر توسعه‌یافته (۴۰ درصد) و تنها ۲۰ درصد باقیمانده بر اساس شایستگی توزیع می‌شد.^۵ این تخصیص، بیانگر تعهد دولت به پاسداشت فداکاری‌های رزمندگان استقلال و تضمین حضور زنان و ساکنان مناطق محروم در عرصه‌های مدیریتی کشور بود^۶ و این چهارچوب اولیه، مبنایی برای مناقشات و چالش‌های بعدی نظام سه‌میه فراهم آورد. درگذر زمان، نظام سه‌میه دستخوش تحولات متعددی شد که بازتابی از تغییر اولویت‌های اجتماعی

4. Nageeba Shaheen Chowdhury, "The Return of Politics in Bangladesh", *Journal of Democracy*, 36, 1(2025), 65.
5. Md. Delwar Hushen, "Harnessing Facebook by Gen Z to Mobilize Masses and Transform Student Protest into Revolution: A Study on Quota Reform Movement 2024 in Bangladesh", *Journal of Public Administration, Public Affairs, and Management*, 22, 2(2024), 150.
6. Saikot Chandra Ghosh, "Conceptualizing student movements in Bangladesh post-2013: a qualitative and comparative case study of the Quota Reform Movement and the Road Safety Movement", *Social Identities*, 29, 6(2023), 542.

- سیاسی و برداشت‌های دگرگون‌شده از مفهوم عدالت اجتماعی به شمار می‌روند. از جمله این تغییرات مهم می‌توان به کاهش سهمیه مناطق از ۴۰ درصد به ۲۰ درصد در سال ۱۹۷۶ و افزایش سهمیه مبتنی بر شایستگی تا ۴۰ درصد اشاره کرد که نشان از تلاش برای ایجاد تعادل میان تبعیض مثبت و اصول شایسته‌سالارانه داشت.^۷ در سال ۱۹۸۵ تعدیلات بیشتری صورت گرفت و سهمیه شایستگی به ۴۵ درصد افزایش یافت و در مقابل، سهمیه‌ای ۵ درصدی برای اقلیت‌های قومی در نظر گرفته شد. سهمیه مناطق به ۱۰ درصد کاهش و سهمیه زنان و رزمندگان آزادی به ترتیب در ۱۰ و ۳۰ درصد ثابت ماند.^۸ در سال ۱۹۹۷ فرزندان رزمندگان آزادی نیز مشمول نظام سهمیه شدند و سهمیه ۳۰ درصدی رزمندگان آزادی همچنان پابرجا ماند؛ با این توضیح که در صورت نبود داوطلبان واجد شرایط از میان رزمندگان، این سهمیه به فرزندان آنان اختصاص یابد.^۹ در سال ۲۰۰۲، در دوره تسلط حزب ملی‌گرای بنگلادش، بخشنامه‌ای صادر شد که بر اساس آن اگر متقاضیان شایسته از سهمیه ۳۰ درصدی رزمندگان جنگ آزادی یافت نشوند، می‌توان جایگاه‌های خالی را از طریق داوطلبان برتر لیست شایستگی پر نمود.^{۱۰} و در نهایت در سال ۲۰۱۰، سهمیه رزمندگان جنگ آزادی به نوه‌های ایشان نیز تسری یافت. در سال ۲۰۱۲، سهمیه ۱ درصدی نیز به افراد دارای معلولیت اختصاص یافت که در نهایت منجر به تخصیص ۵۶ درصد از کل جایگاه‌ها از طریق سهمیه‌ها و ۴۴ درصد بر اساس شایستگی گردید.^{۱۱} این دگرگونی‌ها، گویای ماهیت پویای نظام تخصیص سهمیه و تلاش مستمر دولت‌های مختلف برای برقراری موازنه میان مطالبات گروه‌های گوناگون و انطباق با واقعیت‌های اجتماعی - اقتصادی در حال تغییر بوده است؛^{۱۲} امری که بی‌توجهی به آن، از عوامل بروز اعتراضات مردمی در سال ۲۰۲۴ بود.

۱-۲- جنبش اصلاح نظام سهمیه در سال ۲۰۱۸

خیزش جنبش اصلاحات سهمیه در سال ۲۰۱۸، ناشی از سرخوردگی فزاینده از سازکار استخدام مبتنی بر سهمیه در بخش دولتی بود. اگرچه ظرفیت استخدام خدمات کشوری، بخش کوچکی از بازار کار را

7. Samiul Islam Pranto et al., "Government Job's Quota Reform Movement in Bangladesh: A Violence against Innocent Students", *F1000research Journal*, (2024), 2.

8. Hushen, Op. Cit. 148-149.

9. Mehedi Hasan, "Examining Socio-Political Instability and Repercussions, Before and After the Quota Movement of Bangladesh", (2024), 4.

10. Shadika Monia, "Implementing Legislation A Priory Assertion to Rule of Law in Bangladesh", *International Journal of Social Science and Human Research*, 7, 2(2024), 1324.

11. Rimon Tanvir Hossain, "Beyond the Revolution: Building a New Bangladesh", Foreign Policy Research Institute, 2024.

12. Chowdhury, "The Return of Politics in Bangladesh", Op. Cit. 68.

تشکیل می‌دهد (کمتر از ۴ درصد)، اما به دلیل مزایای امنیت شغلی، رفاهیات غیرمستقیم و منزلت اجتماعی - سیاسی، از مطلوبیت بالایی برخوردار است.^{۱۳} نظام سهمیه موجود، در رویکرد تبعیض‌آمیز فاحش، ۵۶ درصد از مشاغل دولتی را از طریق سهمیه‌های گوناگون، از جمله وراثت رزمندگان جنگ آزادی‌بخش ۱۹۷۱ (۳۰ درصد)، زنان (۱۰ درصد)، مناطق توسعه‌نیافته (۱۰ درصد)، اقلیت‌های قومی (۵ درصد) و افراد دارای معلولیت (۱ درصد)، از پیش اختصاص داده بود.^{۱۴}

جووانان تحصیل کرده به‌ویژه در سایه نرخ بیکاری رو به افزایش، این سیاست سهمیه‌بندی را به‌طور فزاینده‌ای ناعادلانه تلقی می‌کردند. احساس اجحاف، با مشاهده افزایش شمار رزمندگان آزادی‌جلی^{۱۵} و پابرجا ماندن جایگاه‌های سهمیه‌ای خالی، به دلیل ناتوانی متقاضیان واجد شرایط در قبولی در آزمون استخدامی، شدت می‌یافت. خواسته محوری دانشجویان، کاهش سهمیه تخصیص‌یافته از ۵۶ درصد به ۱۰ درصد بود؛ خواسته‌ای که در واقع بازتاب‌دهنده ندای رساتری برای اصلاحات و تأکید بیشتر بر استخدام مبتنی بر شایستگی بود.^{۱۶}

در اوایل سال ۲۰۱۸، هم‌زمان با اوج‌گیری جنبش، دادخواستی به دادگاه عالی بنگلادش ارائه شد که در آن، تقاضای بازنگری نظام سهمیه مطرح شده بود. در این دادخواست چنین استدلال شد که نظام سهمیه، با اصول تضمین‌شده برابری و منع تبعیض در قانون اساسی در تعارض است. به‌طور مشخص ادعا شد که نظام سهمیه، مواد ۱۹ (۱)، ۲۹ (۱) و ۲۹ (۲) قانون اساسی را نقض می‌کند؛ اصولی که حقوق برابر را برای تمامی شهروندان، فارغ از مذهب و طبقه تضمین می‌کنند.^{۱۷} با وجود این، دادگاه عالی، دادخواست را رد نمود. تصمیم دیوان عالی گویای اکره اولیه دستگاه قضایی از مداخله در یک موضوع سیاستی بود که دولت، آن را تحت عنوان تبعیض مثبت، توجیه می‌نمود.^{۱۸} به هر روی دولت وقت بنگلادش تحت فشار معترضان، رأساً با صدور بخشنامه‌ای نظام سهمیه را به‌طور موقت ملغی نمود.^{۱۹}

در عین حال و در چرخشی قابل توجه، دادگاه عالی در ژوئیه ۲۰۲۴ بخشنامه دولتی سال ۲۰۱۸ را

13. Ghosh, Op. Cit. 543.

14. Chowdhury, "The Return of Politics in Bangladesh", Op. Cit. 67.

15. Hushen, Op. Cit. 148

16. Pranto et al., Op. Cit. 4.

17. Ghosh, Op. Cit. 542-543.

18. Hasan, Op. Cit. 6.

19. Monia, Op. Cit. 1325.

که نظام سهمیه را ملغی کرده بود، ابطال نمود.^{۲۰} این رأی عملاً نظام سهمیه را احیا کرده و ۵۶ درصد از مناصب دولتی را به گروه‌های معینی اختصاص داد؛ ۳۰ درصد به رزمندگان آزادی، ۱۰ درصد به زنان، ۱۰ درصد به مناطق توسعه‌نیافته، ۵ درصد به اقلیت‌ها و ۱ درصد به افراد دارای معلولیت. رأی دادگاه عالی مبتنی بر دادخواستی بود که از سوی فرزندان جانبازان جنگی تقدیم شده بود؛ کسانی که مدعی بودند الغای نظام سهمیه، مغایر قانون اساسی و مخل منافع ایشان است. دادگاه عالی، تصمیم دولت مبنی بر حذف سهمیه‌ها در سال ۲۰۱۸ را خلاف قانون اساسی، غیرقانونی و بی‌اثر توصیف نمود. این حکم، جنبش سهمیه را مجدداً شعله‌ور ساخت و موجی تازه از اعتراضات و مطالبات برای اصلاحات را برانگیخت. دانشجویان و جویندگان کار، در محکومیت رأی دادگاه عالی و در مطالبه‌ی یک نظام عادلانه‌تر، به خیابان‌ها سرازیر شدند.^{۲۱}

۱-۳- تنش آفرینی قانون اساسی

قانون اساسی بنگلادش با دربرداشتن هم‌زمان اصول مرتبط با «برابری»، «تبعیض مثبت» و «عدالت اجتماعی»، از سویی مبنایی توجیهی برای نظام سهمیه پدید آورده است و از سوی دیگر، مستند منتقدان نظام تخصیص سهمیه برای به چالش کشیدن قوانین و مقررات مصوب بوده است.^{۲۲} مواد ۱۹ (۱)، ۲۹ (۱) و ۲۹ (۲) قانون اساسی این کشور، حقوق برابر را برای تمامی شهروندان فارغ از مذهب و طبقه تضمین می‌کنند.

منتقدان استدلال می‌نمایند که نظام سهمیه با ایجاد تبعیض و ترجیح بر مبنای تعلقات گروهی با این اصول در تعارض است. در مقابل، ماده ۲۸ قانون اساسی، امکان اقدامات تبعیض مثبت دولت را پیش‌بینی نموده و این اقدامات را در مورد «اقشار محروم»^{۲۳} جامعه، از اتهام مغایرت با قانون اساسی مبرا می‌داند. این ماده همواره به‌عنوان مستندی برای توجیه نظام سهمیه به‌مثابه ابزاری برای ارتقای گروه‌هایی که از نظر تاریخی در حاشیه قرار گرفته‌اند، مورد استناد قرار گرفته است.^{۲۴} موافقان نظام سهمیه بر این باورند که این نظام، شکلی از تبعیض مثبت است که برای ارتقای اقشار

20. Hushen, Op. Cit. 152.

21. Chowdhury, "The Return of Politics in Bangladesh", Op. Cit. 70-71.

22. Mohammad Saiful Islam, "Fundamental Values of Administration of Justice: An Appraisal of the Dispensation of Justice in Bangladesh", *Authorea Preprints*, (2024), 9.

23. Backward section

24. Ridwanul Hoque, "Constitutionalism and the Judiciary in Bangladesh", in: *Comparative Constitutionalism in South Asia* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 311.

محرومی که به صورت تاریخی به حاشیه رانده شده و تضمین حضور و نمایندگی آنها در مشاغل دولتی و مؤسسات آموزشی طراحی شده است. به زعم آنان، هدف این نظام، جبران بی عدالتی‌های گذشته و فراهم آوردن فرصت برای گروه‌هایی است که به طور تاریخی از جریان اصلی جامعه دور نگه داشته شده‌اند.

سهیمیه‌ها در پی آنند تا از نمایندگی شایسته جوامع به حاشیه رانده شده در مشاغل دولتی و مراکز آموزشی اطمینان حاصل کرده و از این طریق، شمول^{۲۵} و تنوع اجتماعی را ارتقا بخشند.^{۲۶} اختصاص بخش قابل توجهی از مشاغل برای فرزندان رزمندگان آزادی نیز به عنوان راهی برای ارج نهادن به نقش این گروه در استقلال کشور و تأمین امنیت اجتماعی - اقتصادی برای آنان تلقی می‌شود.

در مقابل، مخالفان نظام سهیمیه استدلال می‌نمایند که این نظام، اصول تضمین شده برابری و منع تبعیض در قانون اساسی - که در مواد ۱۹ (۱)، ۲۹ (۱) و ۲۹ (۲) تصریح شده‌اند - را نقض می‌کند. آنان مدعی‌اند که این نظام، رفتاری ترجیحی را بر پایه وابستگی‌های گروهی و نه شایستگی فردی بنا می‌نهد که در نهایت به فرصت‌های نابرابر برای تمامی شهروندان منجر می‌شود.

منتقدان معتقدند که نظام سهیمیه، شایسته‌سالاری را تضعیف کرده و می‌تواند به ناکارآمدی بخش دولتی و شکل‌گیری این برداشت بینجامد که شایسته‌ترین متقاضیان، همواره برگزیده نمی‌شوند.^{۲۷}

از دیدگاه ایشان، نظام سهیمیه، تبعیض علیه افرادی را که فاقد شرایط سهیمیه هستند، صرف نظر از شایستگی و صلاحیتشان، روا می‌دارد. این امر می‌تواند به احساس محرومیت از حق و نارضایتی در میان کسانی که احساس می‌کنند به ناحق از فرصت‌ها کنار گذاشته شده‌اند، دامن بزند.

همچنین این نگرانی وجود دارد که نظام سهیمیه به ابزاری برای اعمال نفوذ سیاسی بدل شده و حزب حاکم از حامیان خود جانب‌داری کرده و درصدد تحکیم قدرت خود برآید؛^{۲۸} روندی که می‌تواند به تضعیف سلامت فرایند استخدام و فرسایش اعتماد عمومی به دولت منتهی شود.

جدول شماره ۱ سیر تحول نظام سهیمیه‌بندی مشاغل دولتی در بنگلادش را نشان می‌دهد.

25. Social inclusion

26. Santa Bahadur Thapa, "The Bangladesh crisis: a wake-up call for south Asia", *American Journal of Political Science Law and Criminology*, 7, 1(2025), 10.

27. Hossain, Op. Cit. 35.

28. Ghosh, Op. Cit. 544.

سال	تغییرات کلیدی	گروه‌های ذی‌نفع	تخصیص درصدی	درصد مبتنی بر شایستگی
۱۹۷۲	معرفی نظام سهمیه‌بندی	مبارزان آزادی، زنان آسیب‌دیده از جنگ، مناطق محروم	۸۰٪ (۳۰٪)، ۱۰٪ (۴۰٪)	۲۰٪
۱۹۷۶	کاهش سهمیه مناطق محروم	مبارزان آزادی، زنان آسیب‌دیده از جنگ، مناطق محروم	۶۰٪ (۳۰٪)، ۱۰٪ (۲۰٪)	۴۰٪
۱۹۸۲	شمول همه زنان، جوامع بومی	مبارزان آزادی، همه زنان، مناطق محروم، جوامع بومی	۵۵٪ (۳۰٪)، ۱۰٪ (۵٪)	۴۵٪
۱۹۹۶	افزایش استخدام مبتنی بر شایستگی	مبارزان آزادی، همه زنان، مناطق محروم، جوامع بومی	۴۵٪	۵۵٪
۱۹۹۷	گسترش به فرزندان مبارزان آزادی	مبارزان آزادی و فرزندان، همه زنان، مناطق محروم، جوامع بومی	۵۵٪ (۳۰٪)	۴۵٪
۲۰۱۰	گسترش به نوه‌های مبارزان آزادی	مبارزان آزادی و نوادگان، همه زنان، مناطق محروم، جوامع بومی	۵۵٪ (۳۰٪)	۴۵٪
۲۰۱۲	شمول افراد دارای معلولیت	مبارزان آزادی و نوادگان، همه زنان، مناطق محروم، جوامع بومی، افراد دارای معلولیت	۵۶٪ (۳۰٪)، ۱۰٪ (۱٪)	۴۴٪
۲۰۱۸	لغو نظام سهمیه‌بندی	لغو همه دسته‌ها برای رتبه‌های ۹-۱۳	۰٪ برای رتبه‌های ۹-۱۳	۱۰۰٪ برای رتبه‌های ۱۳-۹
۲۰۲۴ (ژوئن)	دادگاه عالی نظام پیش از ۲۰۱۸ را احیا کرد	مبارزان آزادی و نوادگان، زنان، مناطق محروم، جوامع بومی، افراد دارای معلولیت	۵۶٪	۴۴٪
۲۰۲۴ (ژوئیه)	دادگاه عالی سهمیه‌ها را کاهش داد	مبارزان آزادی و نوادگان، اقلیت‌های قومی، افراد تراجنسیتی و معلول	۷٪ (۵٪)، ۱٪ (۱٪)	۹۳٪

۲- مطالعه تطبیقی نظام سهمیه‌بندی در جنوب آسیا

مقایسه نظام تخصیص سهمیه استخدام دولتی در بنگلادش با نمونه‌های مشابه در سایر کشورهای حوزه جنوب آسیا بیانگر آن است که نظام‌های سهمیه یا سیاست‌های تبعیض مثبت برای رسیدگی به نابرابری‌های تاریخی و ترویج شمول اجتماعی، رواجی نسبی دارد. برای مثال، سریلانکا سهمیه‌ها را بر مبنای نمایندگی قومی و به تناسب جمعیتی اقوام اعمال می‌کند و از تخصیص آن به زنان یا دیگر گروه‌های اجتماعی پرهیز می‌کند؛^{۲۹} این در حالی است که نپال، سهمیه‌ها را به گروه‌های به حاشیه

29. Rosemara Vijeyarasa, "Women's absence in Sri Lankan politics: Lessons on the effectiveness and limitations of quotas to address under-representation", *Women's Studies International Forum*, 81(2020), 74.

رانده‌شده مانند دالیت‌ها^{۳۰}، بومیان، زنان و جوامع مدهشی^{۳۱} اختصاص می‌دهد که اغلب از اقلیت‌های تحت ستم بوده‌اند و اعمال تبعیض مثبت نسبت به آنان ضروری به نظر می‌رسد.^{۳۲} پاکستان نیز زنان، اقلیت‌های قومی و ساکنان مناطق کمتر توسعه‌یافته را مشمول سهمیه‌ها قرار داده است.^{۳۳} این نمونه‌های تطبیقی، تنوع روش‌های طراحی و اجرای نظام‌های سهمیه را نشان می‌دهند که ریشه در زمینه‌های تاریخی و اولویت‌های اجتماعی - سیاسی متفاوت دارند. نظام‌های سهمیه‌بندی، به‌عنوان گونه‌ای از اقدام مثبت، در تعدادی از کشورهای جنوب آسیا شامل بنگلادش، نپال، پاکستان و هند به‌منظور مقابله با نابرابری‌های ریشه‌دار تاریخی و ساختاری موجود در این جوامع به کار گرفته شده‌اند. هدف از این سیاست‌ها، ایجاد فرصت برای گروه‌های به حاشیه رانده‌شده و ارتقای عدالت و برابری اجتماعی در عرصه‌هایی همچون استخدام در بخش دولتی، آموزش و پرورش و نمایندگی سیاسی بوده است.

۲-۱- رویکرد فراگیر نپال

نظام سهمیه‌بندی در نپال با اختصاص ۴۵ درصد از پست‌های استخدامی دولتی به گروه‌های مختلف به حاشیه‌رانده‌شده، رویکردی به‌مراتب فراگیرتر از بنگلادش اتخاذ کرده است. این سهمیه‌ها شامل ۳۳ درصد برای زنان، ۲۷ درصد برای مدهشی‌ها، ۲۲ درصد برای ملیت‌های قبیله‌ای/بومی، ۹ درصد برای دالیت‌ها، ۵ درصد برای افراد دارای معلولیت و ۴ درصد برای افراد از مناطق جغرافیایی محروم است.^{۳۴} سابقه استفاده از نظام سهمیه‌بندی در نپال نسبت به بنگلادش جدیدتر است و بیشتر پس از دوره منازعات داخلی و تصویب قانون اساسی موقت سال ۲۰۰۷ شکل گرفته است.^{۳۵} تعبیه این نظام در قانون اساسی نپال در پاسخ به مطالبات اقلیت‌ها و گروه‌های به حاشیه‌رانده‌شده مبنی بر «شمولیت

30. Dalits

اقلیتی در جنوب آسیا است که در نظام طبقاتی (کاستی) آیین هندو مطرود و محذوف شمرده می‌شوند.

31. Madhesi

مدهشی به کلیه اقلیت‌های زبانی غیر نپالی اطلاق می‌شود.

32. Gyanu Prasad Guragain, "Progress of Diversity and Inclusion in Nepal", *Damak Campus Journal*, 13, 1(2024), 4.

33. Jennifer Rosen, "Gender quotas for women in national politics: A comparative analysis across development thresholds", *Social Science Research*, 66(2017), 93.

34. Hari Paudel, "Understanding of Reservation System for Political Participation: A Case Study of Local Government, Nepal" (PhD Thesis, Kathmandu University, 2023), 49-51.

35. Bishnu Bhul, "Assessing Affirmative Action Practices in Nepal's Federal Civil Service: Current Achievements and Future Reform Needs", *Nepal Public Policy Review*, 4(2024), 143.

اجتماعی» بود که در اعتراضات دوران گذار سیاسی نقش آفرینی کرده بودند.^{۳۶} این رویکرد نپال، با تأکید بر شمول اجتماعی گسترده و نمایندگی گروه‌های متنوع، تضاد آشکاری با نظام سهمیه‌بندی بنگلادش دارد که پس از کاهش در سال ۲۰۲۴، تمرکز بیشتری بر فرزندان مبارزان جنگ آزادی دارد.

۲-۲- تمرکز منطقه‌ای پاکستان

نظام سهمیه‌بندی مشاغل دولتی در پاکستان بیشتر بر تضمین نمایندگی منطقه‌ای متمرکز است. این نظام در سال ۱۹۴۸ در اوایل تأسیس پاکستان، با هدف اصلی تضمین نمایندگی برای تمامی مناطق کشور تازه تأسیس پایه‌گذاری شد و یکی از اهداف اولیه آن افزایش میزان حضور بنگالی‌ها در مشاغل دولتی بود.^{۳۷} در حال حاضر تنها ۷/۵ درصد از پست‌ها صرفاً بر اساس شایستگی افراد پر می‌شوند و ۹۲/۵ درصد باقیمانده بر اساس سهمیه‌های تعیین‌شده بین استان‌ها توزیع می‌گردد. به‌عنوان مثال، استان پنجاب با ۵۰ درصد بیشترین سهمیه را دارد و پس از آن استان سند با ۱۹ درصد قرار دارد (این سهمیه در استان سند نیز به‌صورت جداگانه برای مناطق روستایی با ۱۱.۴ درصد و مناطق شهری با ۷.۶ درصد تعیین شده است). علاوه بر این برای تضمین حضور زنان، ۱۰ درصد سهمیه از سهمیه هر استان در نظر گرفته می‌شود. سایر سهمیه‌های استانی شامل خیبر پختونخوا (۱۱.۵ درصد)، بلوچستان (۶ درصد)، مناطق قبیله‌ای تحت اداره فدرال (۳ درصد)، گلگیت - بلتستان (۱ درصد) و کشمیر آزاد (۲ درصد) است. تمرکز پاکستان بر نمایندگی منطقه‌ای، رویکردی متفاوت از بنگلادش و نپال است که بیشتر بر گروه‌های اجتماعی خاص تأکید دارند.^{۳۸}

۲-۳- چهارچوب چندلایه هند

هند در استخدام‌های دولتی از یک نظام پیچیده سهمیه‌بندی عمودی و افقی استفاده می‌کند. سهمیه‌های عمودی که به‌صورت جداگانه برای هر گروه مشخص اعمال می‌شوند، شامل ۱۵ درصد برای کاست‌های برنامه‌ریزی‌شده، ۷.۵ درصد برای قبایل برنامه‌ریزی‌شده، ۲۷ درصد برای سایر طبقات محروم و ۱۰ درصد برای بخش‌های ضعیف اقتصادی است. علاوه بر این سهمیه‌های افقی،

36. Lynn Bennett, "Policy reform and culture change: Contesting gender, caste, and ethnic exclusion in Nepal", in: *Inclusive states: Social policy and structural inequalities* (Washington DC: World Bank Publications, 2008), 211.

37. Jawad Naqvi Syed, "Equal Employment Opportunity and Affirmative Action", *Pakistan and Gulf Economist*, 39(2003), 35.

38. Mumtaz Ali and Aziz-ur. Rehman, "Affirmative Action in the Forensic Arena: Pakistan's Perspective", *Global Legal Studies Review*, 5, 1(2021), 49-53.

سه‌میه‌های بیشتری را برای دسته‌های خاص در داخل گروه‌های عمودی و گروه آزاد فراهم می‌کنند، از جمله ۳۳ درصد برای زنان در تمامی گروه‌ها و ۴ درصد برای افراد دارای معلولیت‌های مشخص.^{۳۹} نظام سه‌میه‌بندی هند با در نظر گرفتن چندین لایه از محرومیت اجتماعی و اقتصادی، پیچیده‌ترین نظام در میان کشورهای مورد بررسی است و در مقایسه با نظام محدودشده بنگلادش، دامنه شمول بسیار وسیع‌تری دارد.

تفاوت‌های موجود در نظام‌های سه‌میه‌بندی میان بنگلادش و سایر کشورهای جنوب آسیا به‌ویژه از منظر تعریف گروه‌های ذی‌نفع، میزان تخصیص سه‌میه‌ها و چهارچوب‌های قانونی حاکم، نقش بسزایی در شکل‌گیری ناآرامی‌های سال ۲۰۲۴ در بنگلادش ایفا نمود. در حالی که کشورهایی نظیر نپال و هند رویکردهای جامع‌تر و فراگیرتری را به‌منظور تضمین بازنمایی گروه‌های متنوع به حاشیه‌رانده‌شده اتخاذ کرده‌اند، نظام سه‌میه‌بندی بنگلادش به‌ویژه با تأکید بر اصل وراثت چندنسلی سه‌میه برای فرزندان مبارزان راه آزادی، با چالش‌های حقوقی و اجتماعی قابل توجهی مواجه بوده است. ناآرامی‌های سال ۲۰۲۴ در بنگلادش آشکار ساخت که طراحی و اجرای سیاست‌های اقدام مثبت مستلزم توجه دقیق به ادراک عمومی از عدالت و برابری به‌منظور پیشگیری از بروز بی‌ثباتی اجتماعی است. نظام سه‌میه‌بندی که در ظاهر به جای رفع نابرابری‌های ساختاری بیشتر در خدمت منافع سیاسی خاص قرار دارد، می‌تواند منجر به نارضایتی گسترده و در نهایت بروز ناآرامی‌های اجتماعی گردد.

نظام سه‌میه‌بندی بنگلادش، علی‌رغم وجود توجیهات مبتنی بر عدالت ترمیمی و شمول اجتماعی، در بستر حقوقی با چالش‌های ساختاری عمیقی روبروست که نیازمند واکاوی دقیق تعارضات قانونی و پیامدهای ناخواسته آن است. گسترش چندنسلی سه‌میه رزمندگان آزادی به فرزندان و نوه‌های آنان از ۳۰ درصد در ۱۹۷۲ تا تسری به نسل سوم در ۲۰۱۰، این پرسش بنیادین را ایجاد می‌کند که آیا امتیازات موقت مبتنی بر شرایط پسا‌جنگی می‌تواند به حق موروثی تبدیل شود و چگونه این امر با اصل برابری فرصت‌ها سازگاری دارد؟ از سوی دیگر تعریف مبهم «افشار محروم» در قانون اساسی که هم شامل قربانیان جنگ می‌شود و هم گروه‌هایی مانند معلولان، ابهاماتی در تعیین معیارهای عینی برای تخصیص سه‌میه ایجاد کرده و فضایی برای سوءاستفاده از مفاهیم کلی مانند «عدالت اجتماعی» باقی گذاشته است. این ابهامات، موجب شکل‌گیری «تبعیض معکوس» علیه شهروندان فاقد سه‌میه شده و پرسش‌هایی درباره مشروعیت حفظ سه‌میه‌های چندنسلی در شرایطی که نسل جدید رزمندگان خود از

39. Christophe Jaffrelot, "The impact of affirmative action in India: More political than socioeconomic", *India Review*, 5, 2(2006), 176-177.

مزایای اقتصادی بهره‌مندند، ایجاد کرده است.

جدول شماره ۲ ویژگی‌های متفاوت نظام سهمیه‌بندی در برخی از کشورهای منطقه جنوب آسیا را

نشان می‌دهد.

هند	پاکستان	نیپال	بنگلادش	ویژگی
پرداختن به تبعض تاریخی مبتنی بر کاست	تضمین نمایندگی منطقه‌ای، در ابتدا افزایش نمایندگی بنگالی‌ها	ارتقای شمولیت جوامع و جنسیت‌های به حاشیه رانده‌شده پس از درگیری	ارج نهادن به مبارزان جنگ آزادی، حمایت از زنان آسیب‌دیده از جنگ	محرك‌های تاریخی اولیه
ماده ۱۵ (۴)، ماده ۱۶ (۴)	ماده ۲۷ (۱)	ماده ۳۸ (۴)، ماده ۴۲	ماده ۲۸ (۴)، ماده ۲۹ (۳) الف	اصول کلیدی قانون اساسی
کاست‌های برنامهریزی‌شده، قبایل برنامهریزی‌شده، سایر طبقات محروم، بخش‌های ضعیف اقتصادی، زنان، افراد دارای معلولیت	استان‌ها (به‌عنوان مثال، پنجاب، سند، زنان (در سهمیه‌های استانی)	زنان، مادسی، ملیت‌های قبیله‌ای/بومی، دالیت‌ها، افراد دارای معلولیت، افراد از مناطق محروم	فرزندان شهدا/مبارزان آزادی، اقلیت‌های قومی، افراد دارای معلولیت و جنس سوم	گروه‌های ذی‌نفع اصلی (مشاغل دولتی)
معرفی سهمیه EWS در سال ۲۰۱۹، دادگاه عالی اجازه دادن به سهمیه‌های فرعی برای SC/ST در سال ۲۰۲۴	الزام قانون اساسی برای سهمیه‌بندی در سال ۲۰۱۳ منقضی شد، مبنای قانونی برای ادامه آن مورد بحث است	بررسی نظام سهمیه‌بندی که توسط قانون اساسی ۲۰۱۵ الزامی شده، هنوز به‌طور کامل اجرا نشده است	دادگاه عالی در ژوئیه ۲۰۲۴ سهمیه را به ۷٪ محدود کرد	تحولات اخیر مهم

جدول شماره ۲- نظام سهمیه‌بندی در برخی از کشورهای منطقه جنوب آسیا

۳- نقش قوه قضائیه بنگلادش و تأثیر استقلال قضایی

جایگاه و کارکرد دستگاه قضایی و استقلال آن در نظام حقوقی بنگلادش از ارکان بنیادین قانون اساسی‌گرایی و حاکمیت قانون محسوب می‌شود. بررسی نقش دیوان عالی بنگلادش در بروز بحران‌های منتهی به اعتراضات سال ۲۰۲۴ از جمله مواردی است که به جهت واکاوی دقیق دینامیسم حقوقی - اجتماعی جنبش اصلاح سهمیه ضروری است. اختیارات بازبینی قضایی^{۴۰}، نمونه‌های کنشگری و احتیاط قضات، استقلال دستگاه قضا و ظرفیت دادخواهی برای منافع عمومی^{۴۱} به‌منظور دادخواهی در خصوص تظلمات به‌ویژه در ارتباط با نظام سهمیه‌بندی در این بخش مورد بحث قرار می‌گیرد.

۳-۱- اختیار بازبینی قضایی: صیانت از حقوق اساسی

دیوان عالی کشور بنگلادش، به‌عنوان مرجع تفسیر قانون اساسی، از صلاحیت لازم برای تضمین

40. Judicial Review

41. Public Interest Litigation

حقوق بنیادین شهروندان برخوردار است. اختیار بازبینی قضایی به دستگاه قضا این امکان را می‌دهد تا مصوبات مجلس و اقدامات قوه مجریه را مورد سنجش و تطبیق با اصول قانون اساسی قرار دهد.^{۴۲} اختیار دادگاه عالی در بازنگری قوانین مصوب پارلمان در قانون اساسی طی مواد ۷، ۲۶ و ۱۰۲ تصریح شده است. پرونده تاریخی «انور حسین چودری علیه بنگلادش»^{۴۳} مصداق بارز این امر است؛ در این پرونده، عالی‌ترین مرجع قضایی کشور با اعلام مغایرت بخشی از قانون اصلاح قانون اساسی با اصول قانون اساسی در حوزه عمل قوه مقننه مداخله نمود.^{۴۴} نقش قوه قضائیه در تفسیر قانون اساسی و تبیین مبانی نظام سیاسی، آن را به مدافع حریم قانون اساسی بدل می‌سازد. قدرت بازبینی قضایی نه تنها شامل مصوبات قوه مقننه که اقدامات اداری و حتی اصلاحات قانون اساسی را نیز در برمی‌گیرد.

دستگاه قضایی بنگلادش در مواجهه با دعاوی مرتبط با قانون اساسی و بازبینی قضایی معطوف به آن، رویکردهای متنوعی از خود نشان داده است؛ گاه کنشگرانه و مقتدرانه عمل نموده و گاه جانب خویشتن‌داری و احتیاط را برگزیده است. در زیر نمونه‌هایی از رفتار متناقض دیوان عالی این کشور را از رهگذر مرور پرونده‌های شاخص بررسی می‌کنیم.

۳-۱-۱- رویکرد کنشگرانه

پرونده انور حسین چودری علیه بنگلادش (۱۹۸۹): اگرچه در ماده ۷ قانون اساسی بنگلادش، قانون اساسی به‌عنوان تجلی «بیان رسمی اراده مردم» معرفی شده است و بر این اساس ماده ۱۴۲ نیز اختیار اصلاح قانون اساسی را در راستای اعمال اراده مردم، به پارلمان این کشور واگذار نموده است اما دیوان عالی بنگلادش اعلام نمود اصلاح قانون اساسی نمی‌تواند ناقض ساختارهای بنیادین قانون اساسی باشد. در پرونده مذکور، پارلمان با تعبیه شش شعبه فرعی برای دیوان عالی کشور از اقتدار و مرکزیت عالی‌ترین نهاد قضایی بنگلادش کاسته بود.^{۴۵} دیوان عالی با ابطال این متمم قانون اساسی، اصل بازنگری قضایی بر اصلاحات قانون اساسی در بنگلادش را تثبیت کرد.

پرونده دکتر محی‌الدین فاروق علیه بنگلادش^{۴۶} (۱۹۹۷): این پرونده مربوط به دادخواست دکتر محی‌الدین فاروق، دبیر کل انجمن وکلای محیط زیست بنگلادش، علیه دولت بنگلادش به دلیل

42. Monia, Op. Cit. 1326.

43. Anwar Hossain Choudhury vs. Bangladesh 1989

44. Sadia Binte Habib, "Understanding Constitutionalism: Bangladesh Perspective", *ASA University Review*, 8, 1(2014), 237.

45. Hoque, "Constitutionalism and the Judiciary in Bangladesh", Op. Cit. 314.

46. Dr. Mohiuddin Farooque vs Bangladesh

اجرای «طرح اقدام سیل ۱۹۸۹»^{۴۷} بود. طرح اقدام سیل پس از سیل‌های ویرانگر سال‌های ۱۹۸۷ و ۱۹۸۸ در بنگلادش با هدف کنترل سیلاب‌های طولانی‌مدت ایجاد شد. در این راستا پروژه‌ای در حال اجرا بود و پیش‌بینی می‌شد که به‌طور منفی بر زندگی و آواره شدن حدود ۳۰۰ هزار نفر در منطقه پروژه و بیش از یک میلیون نفر در خارج از آن تأثیر بگذارد. دکتر فاروق با استناد به ماده ۱۰۲ قانون اساسی، اجرای این پروژه را به دلیل نگرانی‌های زیست‌محیطی و تأثیرات منفی بر مردم به چالش کشید. مسائل اصلی پرونده این بود که آیا دکتر فاروق اهلیت قانونی^{۴۸} برای طرح دعوی دارد یا خیر و تعریف «شخص متضرر و ذی‌نفع» چیست. دادگاه عالی در ابتدا به دلیل عدم اهلیت قانونی، دادخواست را رد کرد. با این حال شعبه تجدیدنظر دیوان عالی رأی برجسته‌ای صادر کرد و تفسیر عبارت «شخص ذی‌نفع» را گسترش داد. دادگاه اهلیت قانونی انجمن وکلای محیط زیست بنگلادش را برای طرح این دادخواست به رسمیت شناخت و این پرونده را به نقطه عطفی در نظام حقوقی بنگلادش به‌ویژه در زمینه دادخواهی منافع عمومی و مسائل زیست‌محیطی تبدیل کرد.^{۴۹}

۳-۱-۲- رویکرد محتاطانه و منفعل

پرونده حلیمه خاتون علیه بنگلادش^{۵۰} (۱۹۷۸): در این پرونده قاضی به تجلیل از اعلامیه حکومت نظامی پرداخت که قانون اساسی را محدود کرده بود؛ هرچند که به‌طور کامل آن را معلق نساخته بود. دادگاه عالی رأی داد که قانون اساسی «خاصیت خود را به‌عنوان [قانون] عالی کشور از دست داده است. بر این اساس در امتناع از پذیرش دادرسی به خواهان پرونده که به تصاحب ملک او به‌عنوان مال متروکه اعتراض داشت، «سلب صلاحیت کامل» دادگاه توسط حکومت نظامی را اعلام کرد و استدلال نمود که «وظیفه» او به‌عنوان یک قاضی «اجرای یک قانون حتی ناعادلانه» است.^{۵۱}

پرونده قدرت‌الاهی پنیر علیه بنگلادش^{۵۲} (۱۹۹۲): رویکرد محتاطانه یا به تعبیری کنشگری قضایی منفعلان، شاید به بارزترین شکل ممکن در تصمیم سال ۱۹۹۲ در پرونده قدرت‌الاهی پنیر علیه بنگلادش که به حکمرانی در سطح محلی مربوط می‌شد، تجلی یافت. در این پرونده، خواهان قانونی را به چالش کشید که یک واحد حکومتی محلی را منحل می‌کرد. استدلال خواهان این بود که این قانون تخلف از

47. Flood Action Plan

48. locus standi

49. "Mohiuddin Farooque v Bangladesh (1997)", October 14, 2024. Available at: <https://thecasesummary.com/mohiuddin-farooque-v-bangladesh-en/>

50. Mrs. Halima Khatun Vs. Bangladesh

51. Hoque, "Constitutionalism and the Judiciary in Bangladesh", Op. Cit. 312.

52. Kudrat-E-Elahi Panir v. Bangladesh

الزام قانون اساسی (مواد ۹، ۱۱ و ۵۹-۶۰) مبنی بر تشکیل نهادهای حکومتی محلی منتخب است. استدلال خواهان همچنین بر اصول بنیادین قانون اساسی سیاست‌های کلی دولت استوار بود که در پی تثبیت دموکراسی در نظام سیاسی بودند. شعبه استیناف دیوان عالی از ابطال قانون خودداری کرد، با این استدلال که قوه مقننه می‌تواند قانونی از این دست را که هر سطحی از حکومت محلی را منسوخ کند، به تصویب برساند و خاطرنشان کرد که اختیار لازم برای اعمال اصول سیاست‌های کلی دولت را ندارد.^{۵۳} بنابراین می‌توان گفت کنشگری قضایی در بنگلادش با تحولات دموکراتیک نوسان داشته در دوره‌های حکومت نظامی و شرایط سیاسی نامساعد، تحت لوای نظریه نقش محدود قضایی از ایفای مسئولیت‌های خود سر باز زده است و در دوران دموکراسی گرایش مثبتی به حقوق بشر و اصول قانون اساسی نمایان گشته است. این عملکرد نوسانی را می‌توان علاوه بر عوامل سیاسی و دیدگاه‌های قضات، به دل بستگی دادگاه‌های بنگلادش به پوزیتیویسم حقوقی نیز نسبت داد^{۵۴} که مانع از تحقق کامل عدالت و فاصله‌گیری از روح قانون اساسی این کشور شده است. همچنین ابهامات موجود در خصوص استقلال قضایی، موضوع تأثیرگذار دیگری است که در ادامه به آن خواهیم پرداخت.

۳-۲- استقلال دستگاه قضایی

در بنگلادش، استقلال قوه قضائیه به‌عنوان بنیان استوار قانون اساسی‌گرایی و حاکمیت قانون با مواج جدی مواجه است. این مواج به‌ویژه در دو حوزه اساسی، یعنی عدم جدایی کامل قوه قضائیه از قوه مجریه و چالش‌های اعمال بازنگری قضایی در مسائل حساس و مناقشه‌برانگیز مانند سیستم سهمیه‌بندی، خود را نشان می‌دهند.

یکی از محورهای اصلی نگرانی، نفوذ قابل توجه قوه مجریه بر قوه قضائیه و عدم تفکیک واقعی قوا است. قانون اساسی بنگلادش گرچه چهارچوبی برای نظام قضایی ترسیم نموده، اما اثربخشی آن به دلیل همین نفوذ گسترده قوه مجریه به‌شدت تضعیف شده است.^{۵۵} این نفوذ در ابعاد گوناگونی خود را نشان می‌دهد؛ قوه مجریه همچنان کنترل کلیدی بر انتصابات قضایی، استخدام، ترفیعات و جابه‌جایی قضات دادگاه‌های تابعه را حفظ کرده و بدین ترتیب استقلال ذاتی قوه قضائیه را در معرض خطر قرار می‌دهد. اقداماتی نظیر «قواعد انضباطی خدمات قضایی بنگلادش مصوب ۲۰۱۷»^{۵۶} که دادگاه‌های

53. Ridwanul Hoque, *Judicial activism in Bangladesh: a golden mean approach* (Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2011), 102.

54. Ibid. 254.

55. Islam, Op. Cit. 23.

56. Judicial Service (Discipline) Rules 2017

بدوی را عملاً به زیرمجموعه و تابع قوه مجریه درآورده، به شدت مورد انتقاد قرار گرفته‌اند. مداخله سیاسی در عالی‌ترین سطوح نیز مشهود است، چنان‌که برکناری و اتهام‌زنی رئیس دیوان عالی کشور، سورندرا کومار سینها^{۵۷}، نمونه‌ای بارز از اقدامات با انگیزه‌های سیاسی است که استقلال دستگاه قضا را تضعیف می‌کند.^{۵۸} این وضعیت، پیامدهای ملموسی برای قضات به همراه دارد؛ قضاتی که بر خلاف میل و ترجیحات حزب حاکم رأی دهند، با خطر تنزل رتبه یا انتقال اجباری مواجه می‌شوند که این امر، استقلال و بی‌طرفی داوری را به‌طور جدی تهدید می‌کند. استفاده از «دادگاه‌های سیار» که توسط قضات منصوب قوه مجریه اداره می‌شوند، نیز از دیگر موارد نقض تفکیک قوا به شمار می‌رود. این دادگاه‌ها که در ظاهر برای تسریع رسیدگی به پرونده‌های معوقه ایجاد شده‌اند، متهمان را از حق دادرسی عادلانه محروم کرده و در مواردی به ایزاری برای سرکوب مخالفان بدل گشته‌اند.

در کنار چالش‌های مربوط به تفکیک قوا، «بازنگری قضایی» به‌عنوان یک سازکار حیاتی برای حفظ قانون اساسی در بنگلادش با محدودیت‌هایی مواجه است. دیوان عالی کشور بنگلادش از قدرت کافی برای بررسی اقدامات دولت که حقوق اساسی را نقض می‌کند، برخوردار است، اما اثربخشی قوه قضائیه در اعمال این قدرت همواره یکسان و پیوسته نبوده است.^{۵۹} دخالت دیوان عالی کشور در موضوع سیستم سهمیه‌بندی اگرچه نفوذ قوه قضائیه را نشان می‌دهد و منجر به تصمیماتی مهم نیز شده است، اما در عین حال نقش این قوه را در شکل‌دهی به سیاست‌های مربوط به عدالت اجتماعی و برابری برجسته می‌سازد. تصمیم اخیر دادگاه عالی در ژوئیه ۲۰۲۴ مبنی بر لغو بخشنامه ۲۰۱۸ و احیای سیستم سهمیه‌بندی - با تخصیص ۵۶٪ از مشاغل به گروه‌های خاص و ۴۴٪ به نامزدهای شایسته - نشان می‌دهد که قوه قضائیه می‌تواند در مسائل کلان اجتماعی و عدالت‌محور تأثیرگذار باشد، هرچند که این‌گونه اقدامات همواره با پیچیدگی‌ها و اختلافات نظر در مورد «اقدامت تبعیض مثبت» در بافت جامعه بنگلادش همراه است.^{۶۰}

۴- فراتر از اصلاح سهمیه‌ها: نقض حقوق بشر و پیامدهای اجتماعی

جنبش اصلاح سهمیه‌ها در بنگلادش، پیامدها و آثاری جانبی برای جامعه بنگلادش به دنبال داشته است که تحلیل نظام سهمیه‌بندی و اقدام تبعیض مثبت را تحت‌الشعاع خود قرار می‌دهد. واکنش

57. Surendra Kumar Sinha

58. Md. Morshed Hossain, "How far have we ensured judicial independence in Bangladesh?", The Daily Star, November 4, 2022.

59. Habib, Op. Cit. 237.

60. Monia, Op. Cit. 1327.

خشونت‌آمیز دولت به اعتراضات ملاحظات نقض حقوق بنیادین بشر را به دنبال داشت و پرسش‌هایی را در خصوص نحوه اعمال حقوق جهان‌شمول بشر در این کشور برانگیخته است؛ جایگاه و نقش جنبش دانشجویی بنگلادش در مبارزات و اعتراضات ۲۰۲۴، مسائلی در خصوص تأثیر متقابل جنبش‌های اجتماعی و نظام حقوقی مطرح نموده است؛ علاوه بر اینها جنبش اصلاح سهمیه، گسل‌های اجتماعی دیگری همچون مقاومت اقوام غیربنگالی در برابر انگیزه «بنگالی‌سازی» ملت بنگلادش فعال نمود. در این بخش، پیامدهای مذکور را به بحث خواهیم گذاشت.

۴-۱- واکنش دولت و نقض حقوق بشر

اصول حقوق بین‌الملل بشر^{۶۱} که به‌وضوح در قوانین اساسی بسیاری از کشورها گنجانده شده‌اند، نشانگر گرایش روزافزون نظام‌های حقوقی جهانی به پذیرش حقوق بین‌الملل عرفی هستند. در اکثر محاکم قضایی در سطح جهانی، اصول بنیادین حقوق بین‌الملل بشر همچون حق حیات و آزادی و منع شکنجه به رسمیت شناخته شده و قابل استناد است.^{۶۲} قانون اساسی بنگلادش نیز در راستای این روند جهانی، حقوق بشر متعددی را در بخش حقوق اساسی (بخش سوم) خود جای داده و اهداف مرتبط دیگری را نیز در بخش اهداف سیاست‌های دولت (بخش دوم) لحاظ کرده است. با وجود این، حقوق بنیادینی چون حق غذا، مسکن، بهداشت، اشتغال و آموزش در این کشور به‌عنوان حقوق قابل استناد و اقامه دعوی شناخته نمی‌شوند؛ استدلال اصلی در توجیه این امر، ناتوانی اقتصادی کشور عنوان شده است.^{۶۳} در مقابل، دادگاه‌های بنگلادشی با استناد به اصول حقوق بین‌الملل بشر، دولت را ملزم به پیشگیری، ممنوعیت و مجازات شکنجه و رفتارهای غیرانسانی و تحقیرآمیز می‌دانند چراکه چنین اعمالی نه تنها نفرت‌انگیز و مغایر با حیثیت انسانی هستند، بلکه اصول بنیادین حقوق بین‌الملل عرفی را نیز نقض می‌کنند.^{۶۴} همچنین بر ضرورت ریشه‌کن کردن اقدامات غیرانسانی مانند قتل‌های فراقضایی تأکید شده و بی‌عملی دولت در برخورد نظام‌مند با این پدیده به‌منزله تخلف از وظایف بنیادین آن تلقی می‌گردد.^{۶۵} واکنش دولت بنگلادش به جنبش سهمیه‌بندی، به‌وضوح رفتاری بود که به تعبیر لویی آلتوسر

61. International Human Rights Law

62. M. Mizanur Rahman, "Accommodating international human rights law principles in the judicial system: Prospective development of Bangladeshi Domestic Courts", *Law and Society Students Journal*, 2, 1(2024), 3.

63. Quazi Reza-Ul Hoque Hussain, "Non-Justiciability of Socio-Economic Rights: A Critical Analysis of the Approaches of the Superior Courts of Bangladesh", *IIUC Studies*, 17(2020), 208.

64. Rahman, Op. Cit. 5.

65. Hussain, "Non-Justiciability of Socio-Economic Rights: A Critical Analysis of the Approaches of the Superior Courts of Bangladesh", Op. Cit. 211-212.

کارکرد «دستگاه سرکوبگر دولتی» را به نمایش گذاشت. آلتوسر باور داشت که کارکرد اصلی نهادهایی مانند دولت، دادگاه‌ها، پلیس و ارتش، مداخله به‌موقع در سیاست به نفع طبقه حاکم از طریق سرکوب طبقات اجتماعی فرودست با استفاده از ابزارهای اجباری خشونت‌آمیز یا غیرخشونت‌آمیز است.^{۶۶} دولت بنگلادش نیز از طریق سازکارهای قهری همچون استقرار گسترده نیروهای پلیس، گردان واکنش سریع و حتی ارتش در جریان اعتراضات تلاش نمود تا کنترل اوضاع را در دست بگیرد. معترضان با اشکال گوناگون خشونت، دستگیری‌های گسترده و اقدامات فراقضایی مواجه شدند که در نهایت به ایجاد فضایی آکنده از ترس و سرکوب انجامید.^{۶۷} علاوه بر این سرکوب خشن، اجرای قانون امنیت دیجیتال^{۶۸} مصوب ۲۰۱۸ که محدودیت‌های گسترده اینترنتی را ایجاد می‌نمود، به نمودی بارز از اولویت منافع سیاسی دولت بر حقوق اساسی شهروندان بدل گشت^{۶۹} و زمینه را برای سرکوب شهروندان بنگلادش مهیا نمود.

محاکم ملی در بنگلادش قوانین بین‌المللی حقوق بشر را صرفاً «الهام‌بخش» و «ترغیب‌کننده» تلقی می‌کنند، نه الزام‌آور و دارای اثر اجرایی مستقیم.^{۷۰} در مقابل، نظریه‌های الحاق^{۷۱} و تبدیل^{۷۲}، سازکارهایی را فراهم می‌آورند که به موجب آنها نهادهای قضایی ملی قادر به بهره‌گیری از حقوق بین‌الملل می‌شوند. نظریه الحاق بر آن است که قواعد حقوق بین‌الملل بدون نیاز به تصویب قوه مقننه یا پذیرش صریح دادگاه‌های داخلی به‌طور خودکار بخشی از قانون داخلی محسوب می‌شوند.^{۷۳} این در حالی است که نظریه تبدیل بر لزوم پذیرش صریح استانداردهای حقوق بین‌الملل از سوی دولت از طریق قانونگذاری تأکید دارد.^{۷۴} با این حال مهم‌ترین مانع بر سر راه اجرای حقوق بین‌الملل بشر در سطح ملی، ناتوانی دادگاه‌های داخلی در اعمال مستقیم اصول حقوق بین‌الملل بشر است؛ به عبارت دیگر تا زمانی که دولت‌ها از نظر حقوقی ملزم به پیروی از حقوق بین‌الملل نباشند، این پرسش که آیا دادگاه‌ها باید به‌طور مستقیم به آن اعتبار اجرایی ببخشند یا خیر، اساساً یک انتخاب سیاسی و هنجاری باقی خواهد ماند. به

۶۶. لوئی آلتوسر، *ایدئولوژی و سازوکارهای ایدئولوژیک دولت*، ترجمه روزه صدر آرا (تهران: نشر چشمه، ۱۳۸۶)، ۵۷-۵۹.

67. Hasan, Op. Cit. 12.

68. Digital Security Act, 2018.

69. Hussain, "Non-Justiciability of Socio-Economic Rights: A Critical Analysis of the Approaches of the Superior Courts of Bangladesh", Op. Cit. 214.

70. Rahman, Op. Cit. 11.

71. Incorporation

72. Transformation

73. Kirsteen M. Smith, "Making rights real through human rights incorporation", *Edinburgh Law Review*, 26, 1(2022), 90.

74. Ingrid Wuerth, "International law in the post-human rights era", *Texas Law Review*, 96(2017), 282.

همین خاطر در عمل، قضات دادگاه‌های داخلی بنگلادشی معمولاً از اصول حقوق بین‌الملل بشر صرفاً به‌منظور تفسیر اتهامات موجود در قوانین داخلی استفاده می‌کنند و در نتیجه، کاربست حقوق بین‌الملل بشر در رویه قضایی این کشور اغلب به اشاراتی تشریفاتی و زینت‌بخش در آرای دادگاه‌ها محدود شده است.^{۷۵}

برای احیای حاکمیت قانون، نیازمند تعهدی جسورانه هستیم که بتواند به‌عنوان نقطه مقابل قدرت خودسرانه حاکمان عمل کرده و از حقوق بشر در تمامی اشکال و ابعاد آن حمایت و آن را رعایت نماید. دموکراسی و پاسخگویی مستلزم وجود سازکارهای کنترلی هستند که در قالب قضات مستقل و قوانین استوار تجلی می‌یابند. حکمرانی شایسته بر مبنای فرایند تصمیم‌گیری فراگیر و توجه به مشارکت تمامی شهروندان استوار است. دولت‌ها موظف‌اند نهادها و سازکارهایی را ایجاد کنند که به تمامی اقشار جامعه بدون تبعیضات طبقاتی یا مذهبی، اجازه مشارکت در روند توسعه را بدهد.

۴-۲- فعال شدن گسل‌های هویت ملی

طراحی قانون اساسی بنگلادش در پی آن بوده است که با قرار دادن خود در عرصه چالش‌برانگیز تقابل دموکراسی و قومیت‌گرایی، یک دولت جمهوری‌خواه اما بنگالی ایجاد کند؛ قانون اساسی اولیه بنگلادش، هویت بنگالی مبتنی بر قومیت را برای تمامی شهروندان فارغ از تنوعات قومی و فرهنگی به رسمیت شناخت.^{۷۶} این الگوی قومیت ملی در هویت‌سازی را می‌توان در زمره «قانون اساسی همانندساز»^{۷۷} قرار داد. در استراتژی همانندسازی، وحدت ملی از طریق یک «فرهنگ‌پذیری» قهری حاصل می‌شود که به معنای پذیرش فرهنگ یک گروه توسط گروه دیگر و در نهایت ادغام شدن در آن است.^{۷۸} در مقابل، معماری حقوق و ساختار حکومت وحدت‌گرا در بنگلادش که مبتنی بر حوزه سرزمینی است تا نمایندگی قومی، با رویکرد «یکپارچه‌ساز»^{۷۹} به قانون اساسی همخوانی دارد. این رویکرد، هویت عمومی مشترک را ترویج می‌کند بدون آنکه بر یکنواختی قومی - فرهنگی یا همانندسازی پافشاری کند.^{۸۰} بنگلادش برای رهایی از مدل قومیت ملی مبتنی بر همانندسازی، می‌بایست ملی‌گرایی جمهوری‌خواهانه را جایگزین آن

75. Rahman, Op. Cit. 15.

76. Mohammad Ali Sayeed and Lipi Aktar, "Between a republican and a Bengalee state: Confronting exclusionary constitutionalism in Bangladesh", *Global Constitutionalism*, 12, 3(2023), 563.

77. Assimilative constitutionalism

78. Douglas NeJaime, "Differentiating Assimilation", *Studies in Law, Politics, and Society*, 75, (2018), 12.

79. Integrationist

80. Jo Shaw, "Citizenship: contrasting dynamics at the interface of integration and constitutionalism", *Robert Schuman Centre for Advanced Studies Research Paper*, 33(2020), 37.

سازد؛ مدلی که در اصلاحیه پنجم قانون اساسی تا حدی مورد توجه قرار گرفت، اما بعدها توسط دیوان عالی این کشور ابطال گردید.⁸¹ حکمرانی فراگیر در چنین الگویی، به معنای پاسخگویی به گروه‌های حاشیه‌نشین و به‌ویژه اقلیت‌های قومی و مذهبی است که اغلب نادیده گرفته می‌شوند. این امر مستلزم ایجاد نظام‌های همگانی است که ضروریات زندگی همچون بهداشت، فرصت‌های اقتصادی و نمایندگی سیاسی را برای همگان فراهم آورند.

۴-۳- جنبش‌های دانشجویی و تحول سیاسی

جنبش‌های دانشجویی، در تاریخ بنگلادش از دوران استعمار بریتانیا تا به امروز همواره در خط مقدم تحولات اجتماعی و سیاسی قرار داشته‌اند.⁸² در این میان فرایندهای چهارچوب‌بندی، نقشی حیاتی در شکل‌دهی به هویت و اهداف این جنبش‌ها داشته‌اند. جنبش ایمنی جاده⁸³، مسئله را به‌عنوان یک معضل سیستمی نیازمند اصلاحات ساختاری چهارچوب‌بندی کرد، در حالی که جنبش اصلاح سهمیه، آن را در قالب یک مسئله عدالت اجتماعی تعریف نمود. جنبش اصلاح سهمیه (۲۰۱۸) در قیاس با اعتراضات پیشین، از چهارچوب‌بندی به‌مراتب مؤثرتری برخوردار بود. در اعتراضات گذشته، تنها خواسته معترضان «برچیدن سیستم سهمیه‌بندی» بود که در ذهنیت عمومی، انگ «ضد آزادی خواهی» خورده بود؛ اما این بار معترضان هوشمندانه «اصلاح» را سرلوحه خواسته‌های خود قرار دادند، نه «برچیدن» کامل سیستم را. جنبش اصلاح سهمیه از رهبری قوی و کارآمد و ساختار سازمانی منسجم بهره می‌برد. شبکه‌سازی گسترده در سراسر کشور و تقسیم وظایف در میان اعضا گواه این مدعاست. رسانه‌های اجتماعی، به‌ویژه فیس‌بوک، تأثیری شگرف بر این جنبش داشتند. به همین دلیل معترضان در تمامی مناطق هدف، «سلول‌های رسانه‌ای» فعال ایجاد کرده بودند که به‌طور شبانه‌روزی در جهت تکذیب شایعات و مقابله با تلاش‌هایی که برای جرم‌انگاری و بی‌اعتبار ساختن جنبش صورت می‌گرفت، فعالیت می‌کردند.⁸⁴ راهبردهای به کار گرفته‌شده توسط دانشجویان، نوین و به‌شدت جذاب بود و توانست احساسات عمومی را به خود جلب نماید. بدین ترتیب جنبشی که در ابتدا محدود به دانشجویان بود، به‌تدریج به اعتراضات توده‌ای تبدیل شد و در نهایت به سقوط رژیم شیخ حسینیه (۲۰۰۹-۲۰۲۴) منجر گردید.

81. Sayeed and Aktar, Op. Cit. 573.

82. Ghosh, Op. Cit. 542.

83. The road safety movement

84. Hushen, Op. Cit. 162.

نتیجه‌گیری

نظام سهمیه‌بندی در بنگلادش که در ابتدا با هدف جبران نابرابری‌های تاریخی و حمایت از گروه‌های محروم مانند رزمندگان جنگ آزادی، زنان و ساکنان مناطق کمتر توسعه‌یافته طراحی شد، به مرور زمان به منشأ تنش‌های عمیق اجتماعی و حقوقی تبدیل شده است. این نظام که در بستر پسا‌جنگ استقلال ۱۹۷۱ شکل گرفت، با اختصاص ۵۶ درصد مشاغل دولتی به گروه‌های خاص به‌ویژه فرزندان رزمندگان مرتبط با حزب حاکم عوامی لیگ، نارضایتی گسترده جوانان تحصیل کرده را برانگیخته است. اعتراضات ۲۰۱۸ و ۲۰۲۴، با شعار کاهش سهمیه به ۱۰ درصد و تأکید بر شایسته‌سالاری، تعارض میان عدالت ترمیمی و کارآمدی اداری را آشکار ساخت. احیای نظام سهمیه توسط دیوان عالی در ۲۰۲۴ نه تنها تنش‌ها را تشدید کرد، بلکه پرسش‌هایی جدی درباره استقلال قضایی و نفوذ سیاسی بر نهادهای حقوقی مطرح نمود. از منظر حقوقی، نظام سهمیه‌بندی در تقابل با اصول برابری (مواد ۱۹ و ۲۹ قانون اساسی) قرار دارد، هرچند ماده ۲۸ آن تبعیض مثبت برای «اقشار محروم» را مجاز می‌داند. گسترش سهمیه به نسل‌های بعدی رزمندگان و ابهام در تعریف «محرومیت» به تبعیض معکوس و ناکارآمدی اداری دامن زده است. مقایسه با کشورهای مانند نپال و پاکستان نشان می‌دهد تمرکز بر معیارهای اقتصادی - اجتماعی فعلی (به جای امتیازات موروثی) می‌تواند از بی‌عدالتی ساختاری جلوگیری کند. در بنگلادش اما تبدیل سهمیه به امتیازی موروثی و وابسته به حزب حاکم، اعتماد عمومی به نظام اداری را تضعیف کرده است.

نقش قوه قضائیه در این بحران دوگانگی آشکاری دارد. از یک سو دیوان عالی با استفاده از اختیار بازبینی قضایی، مصوبات دولت را لغو و نظام سهمیه را احیا کرد، اما از سوی دیگر وابستگی قضات به قوه مجریه در انتصابات و ترفیعات، استقلال قضایی را زیر سؤال برده است. تصمیمات دادگاه‌ها در پرونده‌هایی مانند ابطال لغو سهمیه در ۲۰۲۴، نشان‌دهنده تأثیرپذیری از فشارهای سیاسی و دوری از عدالت واقعی است. این امر، چالش‌های ساختاری در تفکیک قوا و حاکمیت قانون را برجسته می‌سازد. واکنش خشونت‌آمیز دولت به اعتراضات، نقض فاحش حقوق بشر و محدودیت آزادی بیان را به همراه داشت. استفاده از قوانینی مانند قانون امنیت دیجیتال ۲۰۱۸ برای سرکوب مخالفان، فضایی از ترس و سرکوب ایجاد کرد. در مقابل، جنبش دانشجویی با بهره‌گیری از رسانه‌های اجتماعی، اعتراضات را به حرکتی فراگیر تبدیل نمود که در نهایت به سقوط دولت شیخ حسینیه در ۲۰۲۴ انجامید. این جنبش، نمادی از قدرت جامعه مدنی در تقابل با ساختارهای ناعادلانه و الگویی برای تحولات آتی است. در بُعد

اجتماعی نیز نظام سهمیه‌بندی به تشدید گسل‌های هویتی و قومی دامن زده است. تمرکز بر هویت بنگالی و نادیده گرفتن اقلیت‌های قومی مانند چاکما و مارما، تنش‌های داخلی را عمیق‌تر ساخته است. بازتعریف هویت ملی بر پایه شمولیت و تنوع به جای همانندسازی قهری برای دستیابی به ثبات اجتماعی ضروری است.

مطالعه تطبیقی نظام سهمیه‌بندی بنگلادش با نمونه‌های مشابه در سایر کشورهای منطقه جنوب آسیا نظیر نپال، پاکستان و هند حاکی از آن است که رویکردهای جامع‌تر و مبتنی بر معیارهای به‌روز اقتصادی و اجتماعی، ظرفیت بیشتری برای تحقق اهداف عدالت اجتماعی دارا هستند. تأکید بیش‌ازحد بر پیشینه مبارزات استقلال در بنگلادش، در حالی که از توجه به محرومیت‌های اقتصادی و اجتماعی معاصر غفلت شده است، به تعمیق شکاف‌های اجتماعی و سیاسی منجر گردیده است.

در نتیجه بنگلادش نیازمند بازنگری ساختاری در نظام سهمیه‌بندی است تا تعادلی میان عدالت ترمیمی و شایسته‌سالاری ایجاد کند. این بازنگری باید شامل شفافیت در تخصیص سهمیه، حذف امتیازات موروثی و تمرکز بر معیارهای اقتصادی - اجتماعی فعلی باشد. تقویت استقلال قضایی، تضمین حقوق بشر و گسترش مشارکت شهروندی نیز از ارکان کلیدی تحقق حکمرانی عادلانه است. جنبش ۲۰۲۴ نه‌تنها اعتراضی علیه یک سیاست خاص که تلاشی برای بازتعریف عدالت اجتماعی در چهارچوبی دموکراتیک و پاسخگو بود. موفقیت آینده بنگلادش در گروی عبور از تنش‌های تاریخی و اتخاذ رویکردی فراگیر به توسعه است.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

- آلتوسر، لوئی. *ایدئولوژی و سازوبرگ‌های ایدئولوژیک دولت*. ترجمه روزبه صدر آرا. تهران: نشر چشمه، ۱۳۸۶.
ب) منابع خارجی

- "Mohiuddin Farooque v Bangladesh (1997)". October 14, 2024. Available at: <https://thecasesummary.com/mohiuddin-farooque-v-bangladesh-en/>

- Ali, Mumtaz and Aziz-ur. Rehman. "Affirmative Action in the Forensic Arena: Pakistan's Perspective". *Global Legal Studies Review*, 5, 1(2021), 46-53. [https://doi.org/10.31703/glsr.2021\(VI-I\).07](https://doi.org/10.31703/glsr.2021(VI-I).07)

- Bennett, Lynn. "Policy reform and culture change: Contesting gender, caste, and ethnic exclusion in Nepal". In: *Inclusive states: Social policy and structural inequalities*, 197-224. Washington DC: World Bank Publications, 2008.

- Bhul, Bishnu. "Assessing Affirmative Action Practices in Nepal's Federal Civil Service: Current Achievements and Future Reform Needs". *Nepal Public Policy Review*, 4(2024), 141-187.

- Chowdhury, Nageeba Shaeen. "Bangladesh in 2022 and 2023: Democracy and Disillusionment". *Asian Survey*, 64, 2(2024), 321-329.

- Chowdhury, Nageeba Shaeen. "The Return of Politics in Bangladesh". *Journal of Democracy*, 36, 1(2025), 65-78.

- Ghosh, Sudipta Chakrabarti. "Conceptualizing student movements in Bangladesh post-2013: a qualitative and comparative case study of the Quota Reform Movement and the Road Safety Movement". *Social Identities*, 29, 6(2023), 534-554.

- Guragain, Gyanu Prasad. "Progress of Diversity and Inclusion in Nepal". *Damak Campus Journal*, 13, 1(2024), 1-14.

- Habib, Sadia Binte. "Understanding Constitutionalism: Bangladesh Perspective". *ASA University Review*, 8, 1(2014), 115-136.

- Hasan, Mehedi. "Examining Socio-Political Instability and Repercussions, Before and After the Quota Movement of Bangladesh". (2024), 1-44. DOI:10.6084/m9.figshare.28077008.v1

- Hoque, Ridwanul. "Constitutionalism and the Judiciary in Bangladesh". In: *Comparative Constitutionalism in South Asia*, 303-340. Oxford: Oxford University Press, 2013.

- Hoque, Ridwanul. *Judicial activism in Bangladesh: a golden mean approach*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2011.

- Hossain, Md. Morshed. "How far have we ensured judicial independence in Bangladesh?". The Daily Star. November 4, 2022. Available at: <https://www.thedailystar.net/supplements/50-years-our-constitution-original-ideals-vs-reality/news/how-far-have-we-ensured-judicial->

independence-bangladesh-3160231

- Hossain, Rimon Tanvir. "Beyond the Revolution: Building a New Bangladesh". Foreign Policy Research Institute. 2024. Available at: <https://www.fpri.org/article/2024/11/beyond-the-revolution-building-a-new-bangladesh/>

- Hushen, Md. Delwar. "Harnessing Facebook by Gen Z to Mobilize Masses and Transform Student Protest into Revolution: A Study on Quota Reform Movement 2024 in Bangladesh". *Journal of Public Administration, Public Affairs, and Management*, 22, 2(2024), 145-166.

- Hussain, Quazi Reza-Ul Hoque. "Non-Justiciability of Socio-Economic Rights: A Critical Analysis of the Approaches of the Superior Courts of Bangladesh". *IIUC Studies*, 17(2020), 203-220.

- Islam, Mohammad Saiful. "Fundamental Values of Administration of Justice: An Appraisal of the Dispensation of Justice in Bangladesh". *Authorea Preprints*, (2024), 1-32. <https://doi.org/10.22541/au.172243325.15921950/v1>.

- Jaffrelot, Christophe. "The impact of affirmative action in India: More political than socioeconomic". *India Review*, 5, 2(2006), 173-189. <https://doi.org/10.1080/14736480600819242>.

- Monia, Shadika. "Implementing Legislation A Priory Assertion to Rule of Law in Bangladesh". *International Journal of Social Science and Human Research*, 7, 2(2024), 1323-1332. <https://doi.org/10.47191/ijsshr/v7-i02-55>.

- NeJaime, Douglas. "Differentiating Assimilation". *Studies in Law, Politics, and Society*, 75, (2018), 1-42. Doi: 10.1108/S1059-433720180000075001

- Paudel, Hari. "Understanding of Reservation System for Political Participation: A Case Study of Local Government, Nepal". PhD Thesis. Nepal: Kathmandu University, 2023.

- Pranto, Shariful Islam, Md Hasan Al Faruq, Tamanna Kasfia, Maliha Tasnia, Mong Sano Chhoa and Johirul Hasan Samin. "Government Job's Quota Reform Movement in Bangladesh: A Violence against Innocent Students". *F1000research Journal*, (2024), 1-4. DOI:10.2139/ssrn.4915790

- Rahman, M. Mizanur. "Accommodating international human rights law principles in the judicial system: Prospective development of Bangladeshi Domestic Courts". *Law and Society Students Journal*, 2, 1(2024), 16-28.

- Rosen, Jennifer. "Gender quotas for women in national politics: A comparative analysis across development thresholds". *Social Science Research*, 66(2017), 82-101. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2017.05.002>.

- Sayeed, Mohammad Ali and Lipi Aktar. "Between a republican and a Bengalee state: Confronting exclusionary constitutionalism in Bangladesh". *Global Constitutionalism*, 12, 3(2023), 562-589. <https://doi.org/10.1017/S204538172300023X>.

- Shaw, Jo. "Citizenship: contrasting dynamics at the interface of integration and constitutionalism". *Robert Schuman Centre for Advanced Studies Research Paper*, 33(2020),

1-46.

- Smith, Kirsteen M. "Making rights real through human rights incorporation". *Edinburgh Law Review*, 26, 1(2022), 87-93.

- Syed, Jawad Naqvi. "Equal Employment Opportunity and Affirmative Action". *Pakistan and Gulf Economist*, 39(2003), 34-37.

- Thapa, Santa Bahadur. "The Bangladesh crisis: a wake-up call for south Asia". *American Journal of Political Science Law and Criminology*, 7, 1(2025), 5-15. <https://doi.org/10.37547/tajpslc/Volume07Issue01-02>.

- Vijayarasa, Rosemara. "Women's absence in Sri Lankan politics: Lessons on the effectiveness and limitations of quotas to address under-representation". *Women's Studies International Forum*, 81(2020), 102371. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2020.102371>.

- Wuerth, Ingrid. "International law in the post-human rights era". *Texas Law Review*, 96(2017), 279-346.

This Page Intentionally Left Blank